

Kaama-taguste udmurtide ettekujutused elamu kaitsevaimudest

Ranus Sadikov

Nagu teistelgi rahvastel, nii on ka udmurdi mütoloogias erilisel kohal ettekujutused nn «madalamatest» vaimudest, kelle hulka kuuluvad ka erinevate looduslike või inimese poolt loodud objektide kaitsevaimud või peremehed. Erinevalt «kõrgematest» jumalatest ja vaimudest, kellega inimene harva vahetusse kontakti astub, püsivad «madalamad» vaimud, eriti koduümbruse omad, pidevalt tema tähelepanu all. Seetõttu eksisteerib nende kohta loomulikult ka suur hulk rahvaluulet, eriti memoraate, milles kirjeldatakse inimeste kokkupuuteid nende mütoloogiliste olenditega. Kaama-taguste (Bashkortostani ja Permi oblasti) udmurtide seas on sellised memoraadid laialt levinud. Neis peegelduvad nii kogu udmurdi etnosele kui ka antud lokaalsele grupile iseloomulikud ettekujutused madalamatest vaimudest. Kaama-tagustel udmurtidel esinevad elamu ja kõrvalehitistega seotud vaimude kohta käivates memoraatides järgmised tegelased: *korkamurt* või *korkakuzjo*, *gulbech taka*, *gidkuzjo*, *minchokuzjo*, *kuzjõrsi*, *zõrtkuzjo*. Nagu näha, on kõigi nende vaimude nimed v.a *gulbech taka* ja *kuzjõrsi* moodustatud ühele või teisele ehitise nimetusele (*korka* - tare, *gid* - tall, *mincho* - saun, *zõrt* - majapidamine, talu tervikuna) sõnade *murt* (inimene) või *kuzjo* (peremees) lisamise teel. Vaatleme nüüd iga mütoloogilist tegelast eraldi.

Elamu/tare kaitsevaimuks on Kaama-taguste udmurtide uskumustes *korkamurt* või *korkakuzjo*. Viimast nime kasutatakse sagedamini. V. Vladõkini arvates on udmurdi ühiskonnas toimunud sotsiaalse diferentseerumise mõjul algsed sõna *murt* abil moodustatud teonüümid tagaplaanile tõrjutud sõna *kuzjo* abil moodustatud teonüümide poolt (Vladõkin 1994: 97). Siinkohal on huvitav märkida, et loodusobjektidega seotud vaimude nimedes pole seda märgata, näiteks nimetatakse metshaldjat pea-aegu alati nimega *njulesmurt*, väga harva aga *njuleskuzjo*; vetehaldja nimeks on samuti *vumurt* ja haruharva *vukuzjo*. Erinevate rahvaste mütoloogilistes ettekujutustes esines tarehaldjas kõige sagedamini antropomorfseksena, mis on iseloomulik ka udmurtidele. N. Pervuhhini järgi kujutasid udmurdid tarehaldjat ette vanataadina, kes alati kannab lambakasukat, karv väljapoole pööratud (Pervuhhin 1888: 90). Samuti arvati, et ta ilmub majaperemehe kujul, nii et teda on võimatu peremehest eristada (Bogajevski 1890: 67). Kaama-taguste udmurtide arvates võis tarehaldjas - *korkakuzjo* - samuti võtta inimese kuju: ta võis ilmuda valgeis rõivais vanakesena, kusjuures ta võis olla kas mees või naine. Meessoost *korkakuzjo* puhul võis tares mõnikord kirvehoope kuulda, naissoost tarehaldja puhul aga kostis värtna vurinat. Arvati, et meessoost tarehaldjat omaval pererahval on vedanud, kuna nende tööd-tegemised on alati edukad, nad elavad õnnelikult ja saavad omavahel hästi läbi. Naissoost tarehaldjat aga ei peetud eriti heaks endeks.

Lisaks antropomorfsele esinemisviisile võis tarehaldjas esineda ka looma või mao kujul. Levinud on memoraadid, milles teda kirjeldatakse väikese loomakesena. Mõnikord leitakse tarest sellise haldja karvatuuste. Märgime siinkohal, et ettekujutus väikeloomakujulisest tarehaldjast esineb ka permikomidel (Sherebtsov 1971: 80). Väga sageli kirjeldavad Kaama-tagused udmurdid tarehaldjat maona (nastikuna) *tshuzhzõro kõi*¹ - see on ilmselt lokaalne eripära, mis pole iseloomulik muudele udmurtidele, igatahes ei ole kirjanduses teateid selle kohta, et udmurdid tundsid maokujulist tarehaldjat. Huvitav on märkida, et ka valgevenelased tunnevad maokujulist tarehaldjat (Baiburin 1983: 109). G. Shkljajevi arvates olid sellised ettekujutused varem omased ka venelastele, tarehaldja kuju ümbermõtestamine nende folklooris (kus ta esineb mitte maona, vaid inimesena) on aga soome-ugri rahvastega toimunud ulatuslike kontaktide tagajärg (Shkljajev 1989: 38). Siiski pole esialgu põhjust tuua mingeid paralleele ettekujutuste vahel maokujulisest tarehaldjast valgevenelastel ja Kaama-tagustel udmurtidel.

Udmurtide arvates hoolitseb tarehaldjas «maja heaolu eest, valvab omapead jäetud lapsi *shaitani* 2 eest, kes ... armastab lapsi ära viia, aga nende asemele tuua enda omi, kes põhjustavad majas ja peres kõikvõimalikke õnnetusi» (Jakovlev 1915: 260). Nagu näha, on ta mõnikord heaks kaitsevaimuks. Ent sama *korkakuzjo* võib esineda ka kurja olendina. Arvati, et kui ta ennast kodakondsetele ilmutab, ei tähenda see head. Mõnikord hirmutab ta lapsi. Enamasti näitab ta ennast siis, kui ei salli peremeest. Sellisel juhul võib ta maja maha jätta, aga see toob majarahvale igasuguseid haigusi. Tarehaldja kahepalgeline loomus põhjustas selle, et Kaama-tagused udmurdid suhtusid temasse austusega. Näiteks ei tohtinud majas valjusti käratseda, et teda mitte hirmutada. Votskaja Urada külas (Bashkortostan, Janauli rajoon) toodi talle spetsiaalne ohver - igal kevadel pandi talle pühase-nurgas või ja leib lauale sõnadega: «*Korkakuzjoje, mone en kõshkatõ*» (Minu tarehaldjas, ära mind ehmata). Austav suhtumine temasse ilmneb ka tarehaldja uude majja «meelitamise» rituaalidel. Nimelt kutsuti uude elamusse asudes kaasa ka tarehaldjas, öeldes: «*Oido, en kõljõ, mõn mi sjorõ!*» (Aidaa, ära jää maha, tule meiega). Sealjuures võeti vanast kohast mulda ja viidi uude elupaika. Seda toimingut ei tohtinud näha ükski kõrvaline inimene. Mõnes külas, näiteks Bolshoi Kachakis (Bashkortostan, Kaltassinski rajoon), meelitati tarehaldjas uude kohta juba enne uue maja ehitamist. Seda tehti sõnadega: «*Korkakuzjo, tanji, sjorõs' en kõljõ. Tanji, korka intõ bas'tis'kom*» (Tarehaldjas, vot, ära jää siia maha. Vot, võtame [uue] maja koha). Ka sel juhul võeti vanast elupaigast mulda ja viidi uude paika. Kõik need rituaalid pidid tagama tarehaldja ümberasumise vanast elamust uude, et kindlustada seal heaolu. Sama piirkonna Kurgaki külast on fikseeritud huvitav ettekujutus, mille kohaselt igasse uude majja asub elama uus tarehaldjas, nii et vana pole tarvis endaga kaasa kutsuda. Vana maja lammutades püüti kõige alumine palgikord jätta lahti võtmata sellepärast, et see jääks tarehaldja elupaigaks.

Lisaks *korkakuzjo* 'le eksisteeris Kaama-tagustel udmurtidel teinegi tarehaldjas - *gulbech taka* (sõnasõnalt 'keldri oinas'). Juba selle mütoloogilise tegelase nimi reedab, et ta nägi välja kui oinas ja elas keldris. Siinjuures on huvitav märkida, et põhjaudmurtidel esines sama tüüpi keldris elav olend, kelle nimeks oli *gondõr* - karu (Pervuhhin 1888: 91). Müra tekitades ja lapsi hirmutades puskis *gulbech taka* mõnikord keldris seinu. Ta oli *korkakuzjo*'st õelam olend. Arvati, et ta võib kodakondsetele erinevaid haigusi saata. Sellistel juhtudel ohverdati talle keldris must oinas. Peamiselt aga toodi selline ohver, mida nimetati samuti *gulbech taka*, uude majja kolides. Ohvriloom tapeti otse keldris, veri kallati selleks kaevatud auku. Pärast liha keetmist palvetati keldris. Ohvrilooma luud, sisikond, mõnikord ka keetmata jäänud pea, maeti ühes keldrinurgas maha. Teada on ka *gulbech taka*'le toodud veretu ohver - Kurgaki külas jäeti talle igal aastal keldrinurka valgesse lõuendisse keeratud kruupe ja jahu. Selle mütoloogilise tegelase päritolu on ähmane, kõige tõenäolisemalt on tegemist ohvri personifitseerimisega. On alust arvata, et antud ohvrit (musta karva ohvriloom, ohvriandide maasse kaevamine) ei toodud mitte *gulbech taka*'le, vaid *mu-kõlchin*'ile, maa jumalusele, et lunastada tema käest välja maa uue elamu tarvis. Hiljem omandas ohvriloom, keldris tapetud must oinas, iseseisva keldris elava vaimu piirjooned.

Teiseks üleloomulikuks koduümbruse asukaks on Kaama-tagustel udmurtidel *gidkuzjo*, kes elab laudas ja tallis. Ta võib ennast inimestele ilmutada kas väikese looma või mao kujul, «aga ta ei armasta seda: kui keegi teda näeb, hakkab sel inimesel kari känguma.» (Jakovlev 1915: 260.) Sageli nähakse teda ootamatult lauta või talli sisenedes, mistõttu tuleb selle vältimiseks lauta minnes alati häält teha. *Gidkuzjo* «vaatab loomade järele, punub oma lemmikhobustel lakka ja tassib neile võderastelt hobustelt toitu» (samas). Kõigest sellest on näha, et temast sõltub karja edenemine. Kui loomad hakkasid õnduma, arvati, et *gidkuzjo* ei hoolitse enam nende eest, seepärast viidi tema armuliseks muutmiseks talle anniks leivapäts koos võiga, mis asetati tallis posti otsa (Tshernõhh 1995: 41). Kui *gidkuzjo*'le ei meeldinud mõni loom, siis piinas ta seda. Kui loomad hommikul laudast väljudes olid higised ja väsinud, arvati, et tema oli see, kes peksis neid õõ läbi ja tassis nende sööda teistele loomadele. Ka sel juhul viidi talle lauta ohver, komps jahu, kruubi ja soolaga, öeldes:

«*Pudome en s'iõ, taje s'iõ*» (Ära mu loomi söö, söö seda). Nagu tarehaldjas, nii on ka laudahaldjas kahepalgeline, ühelt poolt hoolitseb ta koduloomade eest, teiselt poolt aga piinab ja tapab neid ning viib ära nende sööda.

Järgmiseks koduümbruse vaimuks on *minchokuzjo*, kes elab saunas.³ Saunale on paljude rahvaste uskumustes omistatud negatiivseid jooni, seda on peetud paigaks, kus asuvad kurjad jõud (Shabajev 1995: 51). Nii oli ka Kaama-tagustel udmurtidel saunaga teistest õueehitistest erinev suhe, näiteks ei soovitatud sinna minna ilma erilise vajaduseta (Minnijahmetova 1997, 1999). Nagu saun ise, nii oli negatiivsete joontega ka saunahaldjas *minchokuzjo*. See ilmneb näiteks tõigast, et mõnikord kandis ta nime *minchoperi* (*peri* - kuri vaim). Temaga kohtumine ennustas häda. Et seda vältida, tuli sauna sisenedes häält teha, et ta saaks peitu pugeda. Samuti ei soovitatud öösel sauna minna. Mõnede arvates oli saunas vaid üks vaim, teiste meelest elas seal palju kurje vaime, kes mõnikord ennast laulu ja tantsuga lõbustasid ja meelitasid enda juurde juhuslikke möödakäijaid. Samasugused ettekujutused olid iseloomulikud ka teiste piirkondade udmurtidele (Shabajev 1995: 56-57).

XX sajandi esimese veerandi autori K. Jakovlevi väitel arvasid Kaama-tagused udmurdid, et lisaks saunahaldjale elab saunas veel *kuzjõrsi* (pikajuukseline), kes armastab pesijate kallal tempe teha (Jakovlev 1915: 260). Rohkem teateid selle olendi kohta pole. Siinkohal tuleb märkida, et G. Vereshthagini järgi kujutasid ka Vjatka kubermangu Sarapuli maakonna udmurdid saunahaldjat ette pikajuukseliseks (Vereshthagin 1889: 85). Arvatavasti tunnistavad *kuzjõrsi* ja teiste saunahaldjate pikad juuksed nende lähedusest vetehaldjate *vumurt'*idega, kellel samuti olid pikad juuksed. Viimaseid nähti sageli keskpäeval jõe kaldal oma pikki juukseid kammimas. Teatud sarnasuse sauna- ja vetehaldja vahel on ilmselt põhjustanud sauna seotus veega: saunas puhastas inimene ennast veega nii kehaliselt kui hingeliselt. Mõnikord asusid saunad jõgede või järvede kallastel, see mõjutas samuti sauna- ja vetehaldja vahelist seost. Mitmed rahvad on arvanud, et mingil kindlal ajal asuvad saunadesse elama veega otseselt seotud vaimud, näiteks uskusid permikomid, et sauna tulevad ennast soojendama vetevaimud *kul'pijannez* (Shabajev 1995: 56).⁴

Väga huvitavaks elamuga seotud üleloomulikuks olendiks on Kaama-tagustel udmurtidel *zõrtkuzjo*. *Zõrt* (kirjakeeles *jurt*) on türgi laen, mis tähendab udmurdi keeles nii elamut kui ka talu - st elamut koos kõigi juurdekuuluvate ehitistega. Kaama-taguste udmurtide arvates «juhtis» *zõrtkuzjo* kogu majapidamist. Teda iseloomustavaid jooni analüüsides ilmneb suur sarnasus *korkakuzjo* ja *gidkuzjo*'ga. Ta võis ennast näidata kas inimese, looma või mao (nastiku) kujul. Temaga kohtumine ei ennustanud samuti midagi head. Kui koduloomad surid, arvati, et *zõrtkuzjo* ei salli neid. Aga kui haigestus pererahvas, siis arvati, et ta on hoopis ära läinud. U. Holmbergi järgi tundsid sarnast tegelest lisaks Kaama-tagustele ka Kaasani kubermangu udmurdid (Holmberg 1914: 146). *Zõrtkuzjo* esineb ka türgi rahvaste mütoloogias. Näiteks teatab S. Rudenko, et Loode-Bashkiirias (st Kaama-taguste udmurtide vahetus naabruses) usuti *jort eiehe* nimelise vaimu olemasolu, kes esines nii tare, kui ka talli- ja saunahaldja funktsioonis (Rudenko 1955: 319). Sarnased mütoloogilised tegelased eksisteerisid ka tatarlastel (Bajazitova 1995: 130-132).

Eelneva kokkuvõtteks võib öelda, et elamu ja kõrvalhoonetega seotud üleloomulikest olenditest esinevad Kaama-tagustel udmurtidel järgmised: *korkakuzjo* - tarehaldjas, *gulbech taka* - tarehaldjas keldris elava oinana, *gidkuzjo* - lauda või talli haldjas, *minchokuzjo* - saunahaldjas, *kuzjõrsi* - pikajuukseline saunahaldjas. Kui *korkakuzjo* ja *gidkuzjo* esinevad nii heade kui ka kurjade olenditena, siis *gulbech taka*, *minchokuzjo* ja *kuzjõrsi* on läbinisti kurjad vaimud. Peale eri hoonetega seotud vaimude uskusid Kaama-tagused udmurdid ka kogu majapidamise kaitsevaimu *zõrtkuzjo* olemasolu, kelles aga on ühinenud nii tare-, kui ka tallihaldjale iseloomulikud jooned. Olemuselt on temagi ühtaegu nii hea kui ka kuri vaim.

Tõlkis Aado Lintrop

Kasutatud kirjandus

- Baiburin, A. K. 1983. *Zhilishshe v obrjadah i predstavlenijah vostotshnõh slavjan*. Leningrad.
- Bajazitova, F. S. 1995. *Tatar halkõnõn beirem hem konkuresh jolalarõ*. Kaasan
- Bogajevski, P. M. 1890. Otsherki religioznõh predstavlenii votjakov. *Etnografitsheskoje obozrenije* no. 4, Moskva, lk. 42-70.
- Holmberg, U. 1914. Permalaiisten uskonto. *Suomen suvun uskonnot* IV. Porvoo.
- Jakovlev, K. 1915. *Vorovanija i religioznõe obrjadõ votjakov Birskego i Osinskego ujezdov*. Vestnik Orenburskego uzhebnogo okruga, no. 6-7, lk. 258-265.
- Minnijahmetova, T. G. 1997. Traditsionnaja banja zakamskih udmurtov. Rossija i Vostok: Traditsionnaja kul'tura, etnokul'turnõje etnosotsial'nõje protsessõ. *Materialõ IV Mezhdunarodnoi nautshnoi konferentsii "Rossija i Vostok: problemõ vzaimodeistvija"*. Omsk, lk. 59-60.
- Minnijahmetova, T. 1999. Ohverdamine Kaama-tagustel udmurtidel. *Mäetagused nr 9*. Tartu. lk 50-61.
- Pervuhhin, N. G. 1888 Eskizõ predanii i böta inorodtsev Glazovskogo ujezda. Eskiz 1. Vjatka.
- Rudenko, S. I. 1955 *Bashkirõ. Istoriko-etnografitsheskije otsherki*. Moskva-Leningrad.
- Shabajev, J. Shabajeva, N. 1995 *Banja v verovanijah i predstavlenijah russkih, komi i udmurtov*. *Finno-ugrovedenije* no. 2, lk. 51-63.
- Shkljajev, G. K. 1989 *Obrjadõ i poverija udmurtov, svjazannõje s zhilishshem. Fol'klor i etnografija udmurtov: obrjadõ, obõtshai, pover'ja*. Izhevsk.
- Zherebtsov, L. N. *Krestjanskoje zhilishshe v Komi ASSR*. Sõktõkvar.
- Tshernõhh, A. V. 1995 *Buiskije udmurtõ. Etnografitsheskij otsherk*. Perm.
- Vereshtshagin, G. 1889 *Votjaki Sarapul'skego ujezda Vjatskoi gubernii*. Zapiski Imperatorskego Russkego geografitsheskego obshestva, t. XIV võp. 3. Sankt-Peterburg.
- Vladõkin, V. E. 1994 *Religiozno-mifologitsheskaja kartina mira udmurtov*. Izhevsk.

Kommentaariid

1. Sõnastik annab selle, sõna-sõnalt 'kollase peaga mao' vasteks vaskussi, siiski võib see piirkonniti tähendada ka nastikut (kollakad laigud pea tagaosas.) (Tõlk.)
2. Udm. 'kurat, saatan, kuri vaim'.
3. Kirjakeeles on saun *muncho*, vastav üleloomulik olend kannab mujal Udmurtias nime *munchokuzo* (Tõlk).
4. *kul'* - komi k. 'kurat, vetevaim'. Siinkohal tuleb tähelepanu juhtida tõsiasjale, et ka udmurdid tundsid selliseid üleloomulikke veega seotud olendeid, keda arvati talvisel pööriajal saunadesse elama asuvat. Neid nimetati *vozho'*deks, pööriaega aga *vozho'*ajaks (*vozhodõr*). Näiteks on autori poolt korduvalt tsiteeritud N. Pervuhhin kirjutanud vetehaldja kohta: «Suvisel *vozho'*-ajal ta magab, aga talvisel tuleb (enne jõule) veest maale ja saadab enamasti aega mööda saunades, kuigi võib ka tänaval vastu tulla» (Pervuhhin 1888: 75). Sedasorti teadetele tähelepanu pööramata jätkab autor V. Vladõkini suunda, mis *vozho'*sid käsitleb vaid seoses rahvakalendriga, mainides, et talvine pööriaeg lõpeb pühaga *jõ võle sulton* (mis mui-

de kas järgneb pühale nimega *vozho kel'an* - vozho ärasaatmine - või kannab ise sama nime), mille kohta arvati, et «sel päeval kogu «roojasus» - *vozhoos* - läheb vee alla» (Vladõkin 1994: 229). Ometi on rohkearvuliselt teateid selle kohta, kuidas ööl vastu 6. jaanuarit käisid külanõored *vozho*'sid peletades saunast sauna. Tõsi küll, komme oli rohkem levinud põhjaudmurtide seas, nagu ka ettekujutused vozhodest. Komid nimetasid vastavaid tegelasi enamasti *tshuud*'ideks (vt Lintrop, A. *Udmurdi rahvausundi piirjooni*, Tartu 1993, lk 60-65.)